

РОЗДІЛ ІV. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.8:159.923.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-17>

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СТРУКТУРІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ПІДЛІТКІВ

Горбачова О. Ю.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна
orcid.org/0000-0001-5135-2258,
HorbachovaOlhaKDPU@gmail.com*

Сошина Ю. М.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна
orcid.org/0000-0001-7821-7590
sohinajull@gmail.com*

Ключові слова: *цінність, смисл, інтерналізація цінностей, ціннісно-сміслова сфера, підліток, формування ціннісно-сміслових настановлень.*

У статті подано результати емпіричного дослідження ціннісно-сміслових настановлень. Підлітковий вік визначено як один зі складних періодів в онтогенезі людини (відбуваються суттєві зміни у психологічних структурах, виникають нові психічні утворення, формується загальна спрямованість моральних орієнтирів та ціннісно-сміслових настановлень). Ціннісно-сміслову сферу особистості підлітка представлено як надважливе утворення, яке впливає на поведінку в конкретних життєвих обставинах, що визначає загальну спрямованість особистості, а у кризовий підлітковий період зазнає значних трансформацій. Подано визначення ціннісно-сміслових настановлень підлітків як психічне утворення, що є компонентом ціннісно-сміислової сфери особистості, виражаються в передготовності до дії та самовираженні й ґрунтуються на системі цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислах підлітка. У статті виділено структуру компонентів ціннісно-сміислової сфери (когнітивний, емотивний, конативний складники) та уточнено змістові характеристики компонентів ціннісно-сміслових настановлень підлітків. Визначено, що свідоме, активне сприйняття та прояв інтеріоризованих цінностей та ціннісних орієнтацій можливі завдяки механізму інтерналізації. Зафіксовано, що психологічні особливості параметру «цінності-знання» полягають у відображенні актуальних потреб підліткового віку у спілкуванні, емансипації. Виявлено психологічні особливості параметру «цінності-смисли», які є відображенням вікових змін в особистості підлітка та пов'язані з розвитком самоаналізу та рефлексії, становленням ідентичності. Встановлено, що параметр «цінності-стимули» характеризується типовими потребами підлітків у

встановленні соціальних контактів, самостійності, а також прагненням переживання гострих відчуттів та насолоди. Проведено порівняння результатів емпіричного дослідження за кожним з параметрів окремо у групах хлопців та дівчат-підлітків. Здійснено розподіл емпіричних даних за рівнями сформованості ціннісно-сміслових настановлень – творчим та репродуктивним.

THE ANALYSIS OF TRANSFORMATIONS IN THE STRUCTURE OF AXIOLOGICAL ORIENTATIONS OF ADOLESCENTS

Horbachova O. Yu.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Practical Psychology
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Gagarin avenue, 54, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5135-2258,
HorbachovaOlhaKDFU@gmail.com*

Soshyna Yu. M.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Practical Psychology
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Gagarin avenue, 54, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7821-7590
sohinajull@gmail.com*

Key words: *value, meaning, values' internalization, axiological area, adolescent, formation of axiological orientations.*

The article has rendered the outcome of the empirical study of axiological orientations. The authors have defined adolescence as one of the most critical periods in the human ontogeny (it causes sweeping changes in the psychological structures, creates new mental formations, and develops a general focus of moral compasses and axiological orientations). The axiological set of adolescent personality has been regarded as the most important formation, which influences behavior in particular life circumstances, determines the general focus of a person, and undergoes significant transformations in the crisis period of adolescence. It has been defined the concept of axiological orientations of adolescents as a mental formation which is a component of personal axiological part and manifested in pre-readiness for actions and self-expression and based on the values system, core values and personal meanings of an adolescent. The article has established the structure of components of axiological area (cognitive, emotive, connotative elements) and specified substantial characteristics of the components of an axiological set of adolescents. It has been found that conscious, active perception and expression of internalized values and core values are possible due to the internalization mechanism. The authors have fixed that psychological features of the “values-knowledge” framework involve rendering the current problems of adolescence in communication, emancipation. It has been discovered psychological features of the “values-meanings” framework which are a representation of age changes of adolescent personality and associated with the development of self-analysis and reflection, identity formation. The research has stated that the “values-stimuli” framework is characterized by the basic needs of adolescents for establishing social contacts, independence,

as well as endeavors to experience strong sensations and satisfaction. The findings of the empirical research have been compared in terms of every indicator separately in the groups of adolescent boys and girls. The authors have divided the empirical data according to maturity levels of axiological orientations – creative and reproductive.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві повсякчас відбуваються соціально-економічні та політичні зміни, які характеризуються трансформацією суспільної свідомості, зміною провідних цінностей та моральних пріоритетів. Для особистості, що перебуває на етапі становлення, такі зміни можуть призвести до формування розмитої системи цінностей, що знайде відображення у ціннісно-смыслових настановленнях особистості.

У контексті розвитку сучасної психологічної науки вивчення ціннісно-смыслових настановлень належить до не досить досліджених напрямів, тоді як ціннісно-смыслова сфера є центральним утворенням особистості, її «ядром» (Б.С. Братусь, Д.О. Леонт'єв) [1; 2], а ціннісно-смыслові настановлення виявляються інтегральним компонентом смыслової структури особистості та визначають характер ставлення до себе, інших людей та світу загалом (І.О. Канєєва, А.А. Яковлєва) [3; 4].

Підлітковий вік є одним зі складних періодів в онтогенезі людини. У зазначений період відбуваються не тільки суттєві зміни у психологічних структурах, що були сформовані раніше, а й виникають власне нові утворення, формується загальна спрямованість моральних орієнтирів та ціннісно-смыслових настановлень.

Ціннісна та смыслова сфера особистості є надважливим утворенням, яке впливає на поведінку в конкретних життєвих обставинах, визначає загальну спрямованість особистості, а у кризовий підлітковий період зазнає значних трансформацій. Таким чином, рухливість ціннісно-смылової сфери та вплив на її становлення актуальної ситуації в Україні та світі, зокрема спричиненої пандемією, ще раз підкреслюють необхідність дослідження та визначення динаміки і трансформацій у ціннісно-смыловій сфері підлітка.

Ціннісно-смыслова проблематика є предметом дослідження багатьох учених і науковців, таких як: А. Адлер, К.О. Абульханова-Славська, М.І. Алексєєва, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк, О.Г. Дробницький, А.Г. Здравомислов, Н.І. Іванцев, О.М. Леонт'єв, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, О.В. Сірий, В.В. Турбан, В.І. Чудновський, М.С. Яницький та інші.

Водночас невирішеними залишаються питання щодо визначення структури, функцій, рівнів, особливостей формування ціннісно-смылових

настановлень особистості загалом та у підлітків зокрема, тоді як саме цей віковий етап є сенситивним періодом їх формування (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Д.О. Леонт'єв).

Мета статті – визначити особливості трансформації ціннісно-смылових настановлень у період підліткового віку, виявити їх актуальні рівні сформованості, здійснити гендерний аналіз ключових ціннісно-смылових настановлень підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток ціннісно-смылової сфери особистості у підлітковому віці має певні особливості, які визначаються закономірностями становлення особистості підлітка, особливостями інтимно-особистісного спілкування, рефлексії, становлення образу «Я» та самодетермінації [5, с. 62]. На наш погляд, оптимізувати процес розвитку ціннісно-смылової сфери та її компонентів можливо за рахунок втілення та реалізації у навчально-виховний процес спеціальної програми задля оптимізації та (у разі необхідності) корекції формування досліджуваної сфери та її компонентів, а саме ціннісно-смылових настановлень.

Ціннісно-смылові настановлення підлітків нами було визначено як психічне утворення, що є компонентом ціннісно-смылової сфери особистості підлітка та які виражаються в передготовності до дії та самовираження і ґрунтуються на системі цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислах підлітка.

Ґрунтуючись на підходах О.Г. Селивоненко та М. Сміта, виділено структуру ціннісно-смылової сфери (когнітивний, емотивний, конативний складники) та уточнено змістові характеристики компонентів ціннісно-смылових настановлень підлітків [6].

Зміст когнітивного компонента («цінності-знання») містить бачення світу, образ бажаного (смысловий компонент) та знання про цінності (ціннісний компонент).

Змістом емотивного компонента («цінності-смысли») виступають оцінні судження людини, які проявляються у симпатії чи антипатії стосовно значимих об'єктів, посередництвом яких індивід сприймає оточуючу реальність.

Сутнісні особливості конативного компонента («цінності-стимули») проявляються як готовність до дії стосовно об'єкта, що має особистісний сенс та ціннісну значущість для особистості.

Детальний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики дозволив визначити специфіку загальних особливостей розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, індивідуальні механізми їх трансформації.

Так, Б.П. Бархаєв виділив психологічні фактори, слідуючи яким відбувається засвоєння цінностей, а потім їх реалізація в діяльності у вигляді ціннісно-сислових настановлень. Зазначені фактори включають: механізм інтерналізації цінностей (особливо за наявності певної потреби та ситуації діяльності, в якій ця потреба може бути задоволена); необхідність врахування вікових особливостей особистості; емоційний складник як обов'язкова умова успішності трансформації зовнішніх ідей, цінностей в особистісне настановлення та ціннісну орієнтацію [7, с. 220].

А.В. Сірий та М.С. Яницький зазначали, що свідоме та активне сприйняття оточуючого світу, активний прояв прийнятих (засвоєних, інтеріоризованих) норм та цінностей у власній діяльності можливі завдяки механізму їх (цінностей та орієнтації) інтерналізації [8; 9].

Для визначення особливостей формування ціннісно-сислових настановлень у період підліткового віку проведено ґрунтовне дослідження. Вибірку для емпіричного дослідження становили учні 7–10 класів ($n=268$), з яких 85 досліджуваних віком 12 років, 93 – віком 13–14 років, 90 – віком 15–16 років. Розподіл респондентів на три групи (молодший, середній та старший підлітковий вік) відображає сутнісні особливості підліткового віку.

Проведене емпіричне дослідження спрямоване на досягнення поставлених завдань, а саме:

1) виявити особливості трансформації ціннісно-сислових настановлень підлітка за такими параметрами: «цінності-знання» (когнітивний), «цінності-сисли» (емотивний), «цінності-стимули» (конативний компонент);

2) порівняти отримані результати за кожним із параметрів окремо у групах хлопців і дівчат-підлітків;

3) на основі узагальненого аналізу отриманих результатів дослідження визначити рівні розвитку ціннісно-сислових настановлень.

Перейдемо до аналізу результатів емпіричного дослідження. Так, для діагностики параметру «цінності-знання», що відповідає когнітивному компоненту ціннісно-сислових настановлень, використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (в модифікації Б.С. Круглова), блок інструментальних цінностей та методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В.М. Карандашевим), рівень нормативних ідеалів.

Встановлено, що зміст параметру «цінності-знання», який відображає ціннісні уявлення

підлітків та декларовані цінності, характеризуються низкою особливостей: більшість цінностей належать до блоку цінностей спілкування («життєрадісність»: молодша група – 6,73; середня група – 6,01; старша група – 6,66; «вихованість»: молодша група – 5,57; середня група – 5,73; старша група – 5,31; «чесність»: молодша група – 7,17; середня група – 7,73; «добродія»: молодша група – 4,68; середня група – 4,49; старша група – 4,62); містить цінності, що зумовлені віковими особливостями підлітків («самотійність»: середня група – 4,56; старша група – 4,49; «конформність»: молодша група – 4,61; середня група – 4,54; старша група – 4,49); включає цінності, які зумовлені соціально-економічною та політичною нестабільністю («безпека»: молодша група – 4,52).

Задля порівняння отриманих результатів окремо у групах хлопців та дівчат-підлітків ми використали t -критерій Стюдента. Так, для хлопців-підлітків більш значимими є цінності «високі вимоги» ($t = 1,98$; $p = 0,04$), «дисциплінованість» ($t = 2,61$; $p = 0,009$), «відповідальність» ($t = 2,08$; $p = 0,03$) та самоконтроль ($t = 2,42$; $p = 0,01$). Для дівчат вищу рейтингову позицію займає цінність «чесність» ($t = 4,14$; $p = 0,0001$). Таким чином, для хлопців більш важливими є цінності, що належать до груп цінностей самоствердження, цінності справи, етичні та конформістські цінності, а для дівчат більш значима цінність, що належить до блоку цінностей спілкування.

Трансформація системи ціннісно-сислових настановлень проявляється у таких особливостях: значимість цінності «чесність» з віком зменшується; цінність «самотійність» характеризується підвищенням її важливості саме у групі старших підлітків; цінність «безпека» є важливою лише для тих дітей, які тільки вступили у пубертатний період.

Отже, психологічні особливості параметру «цінності-знання» полягають у тому, що вони відображають актуальні потреби підліткового віку у спілкуванні, емансипації тощо, але проявляються на когнітивному рівні. Підлітки усвідомлюють значущість вище зазначених цінностей, але їх репрезентація у поведінці може бути зовсім відсутньою.

Діагностика емотивного компонента ціннісно-сислових настановлень, що відображає результати дослідження параметру «цінності-сисли», відбувалася з використанням тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (в модифікації Б.С. Круглова), блоку термінальних цінностей та методики «Ціннісний спектр» Д.О. Леонтьєва.

Виявлено такі психологічні особливості системи домінуючих цінностей підлітків: переважає група конкретних цінностей («здоров'я»:

молодша група – 3,23; середня група – 4,44; старша група – 4,49; «щасливе сімейне життя»: молодша група – 6,87; середня група – 5,28; «наявність гарних та вірних друзів»: молодша група – 6,87; середня група – 6,09; старша група – 5,39) та група цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя», «наявність гарних та вірних друзів», «кохання»: старша група – 6,33).

Стан суб'єктивної смислової реальності включає категорії «добро»: молодша група – 6,13; середня група – 5,6; старша група – 5,54; «смысл»: середня група – 4,32; старша група – 4,67; «справедливість»: молодша група – 4,4; «унікальність»: старша група – 4,39; «цілісність»: середня група – 4,24; «істина»: молодша група – 4,27.

Порівнявши отримані результати у групі хлопців та дівчат-підлітків, ми отримали такі результати. Так, більш значимими для хлопців-підлітків є цінності «матеріально забезпечене життя» ($t = 2,06$; $p = 0,03$), «суспільне визнання» ($t = 2,39$; $p = 0,01$). Зазначені цінності більш орієнтовані на соціальний статус, досягнення, отримання престижних матеріальних благ та є ілюстрацією розподілу у вихованні статево-рольових функцій чоловіка та жінки. На відміну від хлопців, які більш орієнтовані на результат, дівчата більшу увагу приділяють власній зовнішності, яка безпосередньо пов'язана з цінністю «впевненість у собі» ($t = 1,99$; $p = 0,04$) та цінністю «творчість» ($t = 2,64$; $p = 0,009$).

Аналіз трансформації ціннісно-смилових настановлень підлітків за параметром «цінності-смысли» показав, що цінність «друзі» підвищує свою значущість із віком, цінності «кохання», «унікальність» та «смысл» з'являються у переліку важливих тільки у старших підлітків, «справедливість» є значимою цінністю лише у групі молодших підлітків.

Виявлені психологічні особливості параметру «цінності-смысли» фактично є відображенням вікових змін в особистості підлітка, які пов'язані з розвитком самоаналізу та рефлексії, становленням ідентичності. Тобто виявлені значущі цінності мають емоційне забарвлення й привабливість та можуть проявлятися у поведінці підлітків залежно від ситуації.

Для дослідження параметру «цінності-стимули», що відображає конативний компонент ціннісно-смилових настановлень, використано методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адапована В.М. Карандашевим), рівень індивідуальних пріоритетів та методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій» С.С. Бубнової.

Підсумовуючи отримані результати, зазначимо, що для підлітків є значущими такі цінності, що проявляються на рівні поведінки: цінності само-

розвитку («пізнання нового»: молодша група – 3,65; середня група – 4,15; старша група – 4,08); самоствердження («визнання та повага людей»: молодша група – 4,05; середня група – 3,67; «самотійність»: старша група – 2,29); гедоністичні («приємний відпочинок»: молодша група – 4,05; середня група – 3,86; старша група – 4,26; «гедонізм»: середня група – 2,73; старша група – 2,12) та альтруїстичні («допомога та милосердя»: старша група – 4,82); цінності спілкування («універсалізм»: молодша група – 2,47; середня група – 2,43; «доброта»: молодша група – 2,35; старша група – 2,12); пошук нового та отримання гострих відчуттів («стимуляція»: молодша група – 2,42; середня група – 2,69; старша група – 2,39).

Порівняння отриманих результатів за статтю показало, що для дівчат-підлітків більш значимою є цінність «доброта» ($t = 2,01$; $p = 0,04$), яка більшою мірою орієнтована на збереження та підвищення благополуччя близьких людей. На відміну від дівчат, які більш орієнтовані на встановлення та підтримку позитивних контактів з оточуючими людьми, хлопці-підлітки зацікавлені в досягненні соціального статусу, прагненні домінувати, що проявляється значимістю цінності «влада» ($t = 3,77$; $p = 0,0002$).

Аналіз трансформації ціннісно-смилових настановлень за останнім параметром показав, що цінності «допомога та милосердя», «самотійність» з'являються у рейтингу значущих цінностей саме у групі старших підлітків.

Таким чином, виявлені психологічні особливості ціннісно-смилових настановлень за параметром «цінності-стимули» характеризуються типовими потребами підлітків у встановленні соціальних контактів, самотійності, а також прагненням переживання гострих відчуттів та насолоди. Особливістю досліджуваного параметру є те, що виявлені значущі цінності відображаються у схильності до певних дій, поведінки, а отже, реалізуються в діяльності.

Результати дослідження параметрів «цінності-знання», «цінності-смысли» та «цінності-стимули» показали, що в їх структурі, яка відповідає когнітивному, емотивному та конативному компоненту ціннісно-смилових настановлень, включені різні групи цінностей. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що загальна структура ціннісно-смилової сфери підлітка характеризується нестабільністю та дисгармонійністю.

Грунтуючись на результатах емпіричного дослідження, нами визначено критерії формування ціннісно-смилових настановлень у підлітковому віці. Критерієм сформованості когнітивного компонента визначено формування індивідуальної системи смислів, тобто поступове засвоєння підлітками в процесі особистісного розвитку сус-

пільно вироблених цінностей та формування на цій основі індивідуальної системи смислів.

Критерієм сформованості емотивного компонента визначено привласнення суспільних цінностей, тобто модифікація суспільно значущих цінностей за рахунок привнесення суб'єктивних особливостей. Для конативного компонента критерієм сформованості визначено осмисленість індивідуального простору діяльності, що виявляється у вибірковості діяльності особистості, формуванні поведінкових патернів, що зумовлені системою цінностей та смислів особистості.

Спираючись на результати емпіричного дослідження, було здійснено розподіл даних за рівнями сформованості ціннісно-смыслових настановлень – творчого та репродуктивного.

Творчий рівень характеризується значущістю вищих духовних та загальнолюдських цінностей (добро, свобода, милосердя та інші); важливістю для підлітків цінностей пізнання, розвиток; характерною є виражена тенденція до самостійності, незалежності, орієнтації на досягнення; здатність до постановки особистісних перспектив; соціальна взаємодія, що базується на принципах взаємоповаги, толерантності, чесності; естетичний розвиток.

Репродуктивний рівень розвитку ціннісно-смыслових настановлень полягає у низькій значимості вищих духовних та загальнолюдських цінностей; відсутності спрямованості на особистісний розвиток, досягнення, самореалізацію; в міжособистісній взаємодії відсутні прояви толерантності, взаємоповаги стосовно оточуючих; низький рівень значущості естетичних цінностей.

На основі емпіричного дослідження нами зроблено висновок про наявність репродуктивного рівня сформованості ціннісно-смыслових настановлень у підлітків за досліджуваними критеріями у 58,35% респондентів, попри досить значну вираженість творчого рівня – 41,65%.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження особливостей трансформації ціннісно-смыслових настановлень засвідчило, що для підліткового віку характерною є неузгодженість компонентів настановлень. Різномірність представленості цінностей у емотивному, когнітивному та конативному компонентах є свідченням дисгармонії та дисбалансу у ціннісно-смысловій сфері підлітків загалом. Гендерний аналіз відобразив різну структуру ключових ціннісно-смыслових настановлень у хлопців та дівчат-підлітків.

Аналіз трансформацій ціннісно-смыслових настановлень підлітків показав, що з віком їх система змінюється: цінності, які були важливими у молодшому підлітковому віці («чесність», «безпека», «справедливість» та ін.), втрачають свою актуальність для старших підлітків і, навпаки, цінності, які не були значимими для молодших підлітків («самостійність», «допомога та милосердя», «кохання», «унікальність», «смысл»), стають орієнтирами у житті старших підлітків.

Таким чином, отримані результати підтверджують необхідність розробки та впровадження практико-орієнтованих заходів цілеспрямованого впливу на формування ціннісно-смыслових настановлень у підлітковому віці з урахуванням виявлених в емпіричному дослідженні особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь Б.С. Смысловая сфера личности. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / сост. Л.В. Куликов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 130–138.
2. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
3. Канеева И.А. Дидактические основы формирования ценностно-смысловых установок школьников в системе дополнительного экологического образования. *Российский психологический журнал*. Москва, 2011. Том 2. № 8. С. 57–60.
4. Яковлева А.А. Ценностно-смысловые установки как фактор социальной интеграции инвалидов по зрению : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Санкт-Петербург, 2009. 176 с.
5. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смыслові сфери підлітків. *Психологія і особистість*. Київ, 2013. № 1 (3). С. 59–74.
6. Селивоненко О.Г. Ценностные ориентации как основа формирования мировоззренческой структуры личности. *Образование и общество*. Орел, 1999. № 2. URL: http://www.jeducation.ru/2_1999/59.html.
7. Бархаев Б.П. Педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 448 с.
8. Серый А.В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2004. 272 с.
9. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. 204 с.

REFERENCES

1. Bratus, B.S. (2000). Smyslovaia sfera lichnosti. In: L.V. Kulikov. *Psikhologiiia lichnosti v trudakh otechestvennykh psikhologov* [Semantic sphere of personality]. Sankt-Petersburg: Piter [in Russian].

2. Leontyev, D.A. (2003). *Psykholohiia smysla: priroda, stroyeniye i dinamika smyslovoi realnosti* [The psychology of meaning: nature, structure and dynamics of meaningful reality]. Moscow: Smysl [in Russian].
3. Kaneyeva, Y.A. (2011). *Didakticheskiye osnovy formirovaniya tsennostno-smyslovykh ustanovok shkolnikov v sisteme dopolnitelnogo ekolohycheskogo obrazovaniya* [Didactic foundations of the formation of value-semantic attitudes of schoolchildren in the system of additional environmental education]. *Rossiyskiy psykholohycheskiy zhurnal – Russian Psychological Journal*, 2 (8), 57–60. Retrieved from: <https://doi.org/10.21702/rpj.2016.4.13> [in Russian].
4. Yakovleva, A.A. (2009). *Tsennostno-smyslovyie ustanovki kak faktor sotsialnoi intehratsii invalidov po zreniyu* [Value-semantic attitudes as a factor of social integration of the visually impaired]. PhD thesis. Department of Psychology. Sankt-Petersburg [in Russian].
5. Lavrinenko, V.A. (2013). *Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia smyslovoi sfery pidlitkiv* [Psychological features of the formation of the semantic sphere of adolescents]. *Psychology and Personality*, 1 (3), 59–74 [in Ukrainian].
6. Selyvonenko, O.H. (1999). *Tsennostnyie oriyentatsii kak osnova formirovaniya mirovozrencheskoi struktury lichnosti* [Value orientations as the basis for the formation of a personality's worldview structure]. *Education and society*, 2. Retrieved from: http://www.jeducation.ru/2_1999/59.html [in Russian].
7. Barkhaiev, B.P. (2009). *Pedahohicheskaiya psykholohiya* [Pedagogical psychology]. Sankt-Petersburg: Piter [in Russian].
8. Seryi, A.V. (2004). *Sistema lichnostnykh smyslov: struktura, funktsii, dinamika* [The system of personal meanings: structure, functions, dynamics]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat [In Russian].
9. Yanitskiy, M.S. (2000). *Tsennostnyie oriyentatsii lichnosti kak dinamicheskaiya sistema* [Personal value orientations as a dynamic system]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat [in Russian].